

Autor: Cosmin Toth

Preparator universitar, doctorand în cadrul Universității București, Facultatea de Sociologie și Asistență Socială cu teza: „Modele de raționalitate în științele sociale”. Am susținut începând din 2005 până în prezent seminarii la disciplinele: Decizie și Raționalitate, Sociologia organizațiilor, Management, Comportament organizațional, Decizie. Aplicații experimentale, Cultură administrativă și organizațională în România.

Absolvent în 2003 al Masterului Antropologie Socială și Dezvoltare Comunitară, Universitatea București, Facultatea de Sociologie și Asistență Socială

Autor al capitolelor :”Birocrația”, ”Capital social”, ”Dezvoltare organizațională” în Zamfir, C. și Stanescu S (coord.), Enciclopedia dezvoltării sociale, Ed.Polirom, 2007

Problematika iraționalității în cadrul paradigmatelor raționaliste. Consecințe epistemologice și metodologice

Conceptul de raționalitate este unul complex care nu poate funcționa (nu are sens) decât în anumite spații conceptuale, în prezența unor premise paradigmatiche specifice.

Acest concept este asociat în general cu acele sisteme teoretice care sunt orientate către individ, către acțiunile și deciziile acestuia. Raționalitatea are sens numai în măsura în care este asociată cu individul care acționează, intenționează, deliberează (discuția despre raționalitate nu pare să aibă sens dacă ne referim la acțiunile unor colectivități decât dacă îi conferim o conotație metaforică). Pe de altă parte, pare dificil de separat acțiunea individuală de orice formă de raționalitate. Această separație este posibilă numai în situațiile în care, a discuta despre raționalitatea indivizilor, este considerată fie inutilă metodologic, fie este inadecvată ontologic. În aceste situații explicațiile sunt **non-raționaliste**. Absența recursului la raționalitate într-un sistem explicativ poate fi interpretată:

- fie prin faptul că nu este considerată necesară recurgerea la înțelegerea acțiunii și deciziilor individuale (vezi Durkheim) pentru a explica faptele/fenomenele sociale.
- fie motorul acțiunii individuale nu se află la nivelul proceselor deliberative, conștiente ale individului (procesul cu care este în general asociat conceptul de raționalitate). Acțiunea individului este determinată de alte forțe a căror natură (vezi Freud).

În continuare mă voi referi la acele sisteme teoretice care acordă conceptului de raționalitate un rol fundamental în înțelegerea și explicarea fenomenelor economice și sociale. Teoriile care au la bază paradigma individualismului metodologic reprezintă spațiul conceptual în care raționalitatea indivizilor a cunoscut cele mai ample analize și dezvoltări. Primele sisteme explicative, utilizând principiile individualismului metodologic, s-au constituit în cadrul analizelor economiei neoclasice al căror debut a fost marcat de introducerea în analiza economică a principiului utilității marginale. La sfârșitul secolului XIX “teoriile marginaliste” au fost dezvoltate în paralel de către Stanley Jevons în Anglia, Leon Walras în Elveția, Carl Menger în Austria. Accentul pus pe acțiunea individuală, determinantele cognitive și necesitatea înțelegerii acestora s-a manifestat apoi și alte discipline precum sociologia, istoria, științele politice.

Avantajele metodologice oferite de premisele raționaliste (dezvoltate inițial în cadrul revoluției marginaliste în economie) au fost promițătoare prin simplitatea lor aparentă și o putere explicativă mare. Economisții au avut astfel posibilitatea explicării unor fenomene greu de înțeles pe baza teoriilor existente (a

se vedea teoriile cu privire la formarea prețului unui bun pe piață). Problemele au apărut mai cu seamă în momentul eforturilor de explicare a fenomenelor sociale generate de alte arene decizionale decât cele economice. Eforturile metodologice au fost îndreptate în această situație fie spre o delimitare a ariei fenomenelor care pot fi înțelese utilizând premisele raționalității individuale, fie spre rafinarea acestui concept în așa fel încât să devină util și aplicabil asupra unei arii cât mai mari de fenomene. În ambele cazuri se pune problema limitelor. Explorarea acestor limite i-a determinat pe teoreticieni să se raporteze la problematica iraționalității. Limitele explicative sunt date de modul în care este înțeles principiul raționalității și de raportarea la iraționalitate.

Lucrarea de față își propune să realizeze o analiză a modurilor în care iraționalitatea fost tratată în cadrul teoriilor care încearcă să dezvolte sisteme explicative pornind de la raționalitatea individului.

Consider că raportările la problematica iraționalității pot fi împărțite în două categorii în funcție de modul în care este proiectat conceptul de raționalitate. Pentru fiecare dintre abordările pe care le voi descrie și analiza, raportarea la problematica iraționalității are consecințe semnificative cu privire la modul în care este proiectată, orientată cercetarea și apoi construită explicația. Modul de abordare a iraționalității precizează ce face obiectul legitim al cercetării și modul în care se pun accentele în cadrul explicațiilor.

O primă categorie este cea a construirii conceptului de raționalitate ca instrument metodologic.

O a doua categorie este cea care pleacă de la o serie de premise ontologice cu privire la raționalitatea individului. Raționalitatea este un atribut al individului.

Raționalitatea ca instrument metodologic. În cadrul acestui tip de abordare nu se fac asumții cu privire la raționalitatea efectivă a indivizilor ci se explorează utilitatea explicativă/metodologică a conceptului. Iraționalitatea în cadrul acestei categorii este tratată fie ca o limitare a ariei fenomenelor care pot/trebuie să fie explicate, fie iraționalitatea este tratată ca o falsă problemă.

În primul caz voi analiza raportările la iraționalitate ale unor sociologi precum M.Weber, R.Boudon, J.Coleman. Fiecare dintre aceștia admit faptul ontologic că indivizii nu sunt în totalitate raționali și iraționalitatea indivizilor este permanent prezentă în acțiunile și manifestările lor . Pe de altă parte se recomandă conceperea raționalității ca instrumentul cu cea mai mare putere explicativă a unui fenomen și pornirea de la premisa că indivizii sunt în primul rând raționali. Eforturile sunt orientate în cadrul acestor teorii în a explica cât mai mult cu putință folosind instrumentul raționalității. Iraționalitatea este admisă ca realitate ontologică, dar nu beneficiază de analize, elaborări teoretice cu privire la ce reprezintă sau la ce ar fi utilă înțelegerea formelor de manifestare a acesteia. Iraționalitatea este o zonă care trebuie limitată și delimitată cât mai precis pentru a putea apoi lăsa spațiu cât mai mare raționalității ca instrument principal explicativ. Variațiile în aplicarea conceptului de raționalitate în cadrul acestui grupaj sunt determinate de raportul optim dintre o conceptualizare cât mai simplă, îngustă, aplicabilă a raționalității și puterea explicativă cât mai crescută dată de volumul fenomenelor de care poate da seamă.

J. Coleman(1990) consideră, în modul cel mai „utilitarist”, că individul trebuie tratat ca rațional, ca maximizator de satisfacție (utilitate). Recomandarea sa este de a privi cu circumspecție actele aparent iraționale deoarece de cele mai multe ori acestea pot fi explicate prin mecanisme raționale. Este oferit în acest sens exemplul aparentei *iraționalități* a revoluțiilor care apar după o perioadă de creștere a nivelului de trai a unei societăți anterior afectate de sărăcie.

*Here, as in other cases, however, a valuable theoretical strategy is to **refuse** to accept the apparent **irrationality** and instead to ask what perspective might make it rational in the way tht people are observed to act. (Coleman, 1990,p.472)*

R.Boudon menține aceeași inie de argumentație de evitare a fenomenelor rezultate din *aparenta* iraționalitate și limitarea pe cât posibil a acestora. Utilizează însă, pentru a limita sfera fenomenelor de iraționalitate o definiție mult mai relaxată a raționalității, de tip semantic. Acesta apreciază că sunt iraționale

comportamentele care nu pot fi descrise în mod natural, cu ajutorul unor expresii de tipul: „X avea motive întemeiate să facă Y, deoarece...”(p.47) fără a crea o impresie de absurditate. De pildă: *Mama avea motive întemeiate să își pălmuiască copilul deoarece era furioasă.....*(p.39). provoacă un sentiment contradictoriu

Utilizând criteriul de tip semantic, R.Boudon(1997) extinde însă sfera acțiunilor catalogate ca fiind raționale în raport cu definiția weberiană. Dacă M.Weber (trad.1964, p.92) recomandă din rațiuni de ordin metodologic tratarea acțiunilor tradiționale și afective (emoționale) ca fiind iraționale, ca abateri de la tipul ideal, Boudon tinde să le include și chiar lasă deschisă lista pentru considerarea altor acțiuni ca raționale pe bază de testare semantică. Se vorbește de pildă de raționalitate tradițională formulată ca: „X avea motive întemeiate să facă Y, deoarece X a făcut întotdeauna Y și nu avea nici un motiv întemeiat să pună în discuție această practică”(Boudon,p.42). Rămâne deschisă în cazul definiției semantice a relativității gradului de *temeinicie a motivelor* despre care se amintește în definiția semantică.

Un al doilea caz de utilizare a raționalității ca instrument metodologic este cel care consideră că problematica iraționalității nici nu trebuie pusă deoarece este falsă, deoarece se adresează altui palier epistemologic. Acesta este cazul praxiologiei lui Mises și a recomandărilor popperiene. În cadrul acestui grupaj teoretic expresia acțiune rațională este cel mult tautologică. Raționalitatea este un principiu care trebuie să anime orice model teoretic.

Ludwig von Mises (1944), vorbind în numele praxeologiei consideră că pentru o știință a acțiunii umane raționalitatea acțiunilor nu ar trebui să se pună în măsura în care ea este rezultatul unor evaluări. Evaluarea și calificarea unei acțiuni ca fiind rațională sau irațională nu face obiectul unei științe obiective și neutre preocupată de stabilirea unor legi apriori ale acțiunii indivizilor. Știința acțiunii nu trebuie să evalueze obiectivele pe care și le propun oamenii și nici mijloacele pe care și le aleg pentru a le atinge.

Praxeology does not employ the term rational. It deals with purposive behaviour, i.e., human action. The opposite of action is not irrational behaviour, but a reactive response to stimuli on the part of the bodily organs and of the instincts .... If it were to assign a definite meaning to the term rationality as applied to behaviour, we could not find another meaning than: the attitude of men intent on bringing about some effects. (Mises,1944,pp.533-534)

*The terms irrational and irrationality are mostly used for ensuring concrete modes of action. An action is called irrational either because the censor **disapproves** of the end or because the censor believes that the means employed were not fit to produce the immediate effect aimed at. (Mises, 1944,p.534)*

As far as there is scarcity of means, man behaves rationally, i.e., he acts. So far there is no room left for "irrationality." (Mises,1944,p.544)

O linie relativ asemănătoare de tratare a raționalității este dezvoltată și de epistemologul Karl Popper(trad.1998), care susține că raționalitatea este singurul principiu valid care poate anima modele noastre explicative. El nu se supune principiului falsificabilității deoarece este fals din start. Argumentarea lui K.Popper parcurge în esență următoarele puncte:

1. Explicația și înțelegere în științele sociale se realizează numai cu ajutorul analizei situaționale. Se urmărește elaborarea unor modele de situații sociale tipice.
2. Pentru a anima aceste modele avem nevoie de supoziția că persoanele acționează, *în mod adecvat situației sau cum se cuvine*. Acesta este principiul raționalității. Acest principiu nu are nimic de a face cu aserțiunile empirice sau psihologice asupra raționalității.
3. Acest principiu nu are rol de teorie sau ipoteză. Acest principiu este esențialmente fals deoarece este o simplificare, o aproximare a realității. Și științele naturii operează cu astfel de modele simplificate

4. În orice explicație avem un model situațional și un principiu de raționalitate care îl animă. Dacă explicația eșuează recomandarea este ca vinovat să fie făcut modelul și nu principiu care îl animă. Este mult mai interesant și instructiv să perfecțăm modelele situaționale prin încercări și erori decât să încercăm să perfecțăm capacitatea noastră de a acționa adecvat și de înțelegere ce este adecvat. Asta mai ales în măsura în care principiu de raționalitate deși este fals, el aproximează destul de bine adevărul. Folosirea oricărui alt principiu nu face decât să dea oricărui model un caracter arbitrar. Fiecare acționează adecvat în temeiul situației, cunoștințelor pe care le are. Chiar și nebunul .

Tratarea raționalității ca premisă și problemă ontologică.

În cadrul acestei categorii problema fundamentală este cea a determinării criteriilor după care se poate stabili dacă o acțiune, decizie este rațională sau irațională. Și în cadrul acestui grupaj pot fi identificate două tipuri de utilizare a acestor criterii.

O primă categorie care este cea mai discutabilă sub aspectul modului de elaborare a criteriilor. În general presupune atribuirea caracterului de irațional al acțiunilor neinteligibile. În această categorie am inclus analizele care suprapun cel puțin parțial raționalitatea cu logica, inteligența, educația și iraționalitatea cu lipsa de logică, erorile de logică și chiar lipsa inteligenței sau a educației. Sandra J. Peart realizează o excelentă incursiune în acest sens în modurile în care a fost tratată și privită iraționalitatea de către economiștii neoclasici de la sfârșitul secolului XIX (S.Jevons, A.Marshall, I.Fisher, A. Pigou). Iraționalitatea este privită în acest caz ca o realitate ontologică care trebuie investigată, dar este privită ca o curiozitate. Pericolele sociocentriste ale acestei abordări sunt evidente.

În cadrul articolului *Irrationality and intertemporal choice in early neoclassical thought*, 2000, S. Peart identifică tendințe sistematice de atribuire, de către economiștii neoclasici menționați, a iraționalității în special claselor muncitoare datorată în special lipsei de educație și a ignoranței. Cei din clasele muncitorești sunt caracterizați printr-o tendință puternică pentru venitul și consumul prezent, imediat în detrimentul economisirii sau consumului viitor chiar dacă acesta este mult mai promițător. Acest lucru se datorează unor factori precum nerăbdarea, lipsa controlului, a voinței, a educației (capacitatea de a calcula corect consecințele pe termen lung).

S. Peart(2000) sintetizează în felul următor raportările economiștilor studiați:

Yet what is clear is that education was regarded as a remedy for both of these problems. By teaching the poor to look to the future and to plan for fluctuations in labour demand, education would improve foresight; and by inculcating moral values, such as prudence and restraint, education would enhance their ability to resist the impulse to stop by the local grogshop on payday. (Peart,2000,p.188)

O ultimă categorie pe care îmi propun să o analizez este cea a teoriilor care-și propun identificarea unor criterii universale și obiective pentru a delimita acțiunile raționale de cele iraționale identificând și analizând în amănunt cazurile rezultate de iraționalitate pentru a înțelege mecanismele pe care se fundamentează. Această direcție încearcă să depășească tautologia expresiei acțiune rațională, păstrând în același timp un caracter de universalitate acceptabil al criteriilor de raționalitate. În cadrul acestui set de teorii am luat în considerare pentru analiză analizele unor autori precum: J.Elster, D. Davidson, J.Church. În cadrul acestor abordări este analizată posibilitatea ca acțiunea să aibă la bază procese deliberative, intenționale dar să fie iraționale. Criteriile de iraționalitate explorate sunt consistența, consecvența, gradul de coordonare a credințelor, dorințelor, acțiunii. Sunt analizate cazuri de iraționalitate precum *whisful-thinking, self-deception, weaknes of will (akrasia)*. Iraționalitatea este tratată și analizată ca un fenomen mintal la fel de prezent ca și raționalitatea.

Donald Davidson(1990) pornește de la afirmația conform căreia iraționalitatea este un proces sau o stare mentală care funcționează defectuos și își pune următoarea problemă: Cum putem oare tolera ca

posibile actele iraționale în măsura în care explicând o acțiune prin prisma atitudinilor, dorințelor credințelor individului acțiunea acestuia devine inteligibilă, rezonabilă deci rațională.

Iraționalitatea apare atunci când apar disfuncții la nivelul coerenței sau consistenței patternurilor de credințe, atitudini emoții, intenții și acțiuni în interiorul aceleiași persoane. Exemple sunt fenomene precum wishfull-thinking, self-deception,

A person is irrational if he is not open to reason – if, on accepting a belief or attitude on the basis on which he ought to make accomodating changes in his other beliefs, desires or intentions, he fails to make those changes. He has a reason which does not cause what it is a sufficient reason for(Davidson, 1990,458).

În fenomenul *wishful thinking*, o dorință puternică devine cauză a credinței dar nu și un temei/rațiune pentru aceasta. Aici relația deși este una cauzală ea nu este logică. Acesta reprezintă un caz de iraționalitate.

În concluzie, D. Davidson(1990, pp.462-463) subliniază necesitatea acceptării a trei premise (preluate din psihanaliză) pentru a înțelege iraționalitatea: mintea este un construct partiționat, existența unei structuri la nivelul fiecărei părți, relații cauzale non-logice între acestea.

Pornind de la o serie de premise ca de pildă: faptul că indivizii pot avea stări intenționale neconștientizate (unreflective intentional states) datorită imposibilității de a fi simultan prezente în conștiința reflexivă ale aceleiași persoane, J. Church (1987) susține că credințele, dorințele, acțiunile iraționale sunt cele care sunt slab coordonate cu stările reflexive și formele reflexive de raționament (p.362)

În același mod J. Elster(1983) analizează iraționalitatea unor intenții precum dorința de a depăși insomnia utilizând resurse voliționale (insomniacul care își propune să adoarmă prin mobilizându-și voința în aces sens), sau intenția de a afișa un comportament natural. Aceste intenții conțin în ele însele imposibilitatea atingerii scopului propus. Preferințele temporale pot fi de asemenea subiectul a două tipuri de iraționalitate: nerăbdarea și inconsistența (consistența presupune că planul făcut la momentul t1 pentru consumul între perioadele t2-t3, să rămână în vigoare și la momentul t2, având în vedere că nu au existat schimbări de personalitate și nici a fezabilității setului)(Elster,1983, p.7).

În toate aceste cazuri iraționalitatea este evaluată analitic în vederea stabilirii pe de o parte a criteriilor obiective în funcție de care pot fi recunoscută iar pe de altă parte a mecanismelor de manifestare și a incidenței acesteia în acțiunile, dorințele, credințele indivizilor.

Modul de raportare la problematica iraționalității orientează în mod specific reprezentarea și tratamentul fenomenelor care urmează a fi investigate precum și construirea instrumentelor conceptuale care urmează să fie utilizate. Dacă iraționalitatea este concepută ca o zonă obscură, care trebuie cât mai mult restrânsă, efortul de cercetare va fi orientat către rafinarea conceptului de raționalitate (de pildă extinderea definiției la o arie mai largă de situații) și „marginalizarea” temporară a fenomenelor care nu pot fi înțelese în speranța obținerii de informații suficiente pentru a le da o explicație rațională. Pe de altă parte acceptarea iraționalității ca fiind un tip de mecanism specific al minții umane (premisă ontologică) conduce la efortul de circumscriere a acestui fenomen, a înțelegerii și descrierii ca obiect specific de studiu. În acest caz efortul primordial este orientat în principal către stabilirea unor standarde științifice de delimitare și de calificare a unui mecanism ca fiind irațional pentru al putea identifica, repera și analiza cu precizie.

BIBLIOGRAFIE

- Boudon, R.** în Boudon, R., coord. (1997), *R. Tratat de sociologie*, cap. „Acțiunea”, Ed. Humanitas, București
- Coleman, J.**(1990) , *Foundations of Social Theory*, Chapters, Harvard University Press, Cambridge
- Church, J.** (1987), *Reasonable Irrationality*, *Mind*, Vol.96, No. 383, pp.354-366, Oxford University Press
- Davidson, D.** în Paul K. Moser, coord. (1990) , *Rationality in Action*, cap. “Paradoxes of Irrationality”, Cambridge University Press
- Elster, J.** (1983), *Sour Grapes: Studies in the Subversion of Rationality*, Cambridge University Press,
- Mises, L.**,(1944), *The Treatment of “Irrationality” in Social Sciences*, *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol.4, No.4, International Phenomenological Society
- Peart, S.** (2000), *Irrationality an Intertemporal Choice in Early Neoclassical Thought*, *The Canadian Journals of Economic*, Vol.33, No.1, Blakwell Publishing
- Popper, K.**(trad.1998), *Mitul contextului*, Ed. Trei, București
- Weber, M.** (1964), *The Theory of Social and Economic Organization*, Oxford University Press, New York